

Posudok habilitačnej práce *Foucaultovská analýza diskurzu. Teoretické východiská možnosti využitia*

Mgr. Michal Bočák, PhD.

Habilitačná práca Michala Bočáka sa zaraďuje k metodologicky orientovanému typu vedeckých prác, ktorej primárnym cieľom je vybudovanie si teoreticko-metodologickej bázy a analýza postupov využiteľných pri budúcej analýze. Reflektovanou teoreticko-metodologickou základňou je analýza diskurzu v diele Michela Foucaulta a ďalších autorov rozvíjajúcich foucaultovskú líniu výskumu diskurzu (v zahraničných prácach sa často táto výskumná línia označuje skratkou FDA). Možno konštatovať, že vo svojej habilitačnej práci M. Bočák preukazuje dobrú znalosť diela M. Foucaulta, avšak je si vedomý i jeho širšieho kontextu a predovšetkým možností jeho aktívnej interpretácie, domýšľania a rozvíjania. Jeho cieľom je tak postulovanie teoretického a metodologického rámca vychádzajúceho z foucaultovskej diskurzívnej teórie, aplikovateľného v zamýšľanej monografii o konceptualizácii jedla v českých kulinárskych časopisoch.

V tejto súvislosti mi napadá otázka, ako sa v prístupe autora chápe pojem konceptualizácie. Ide totiž o jeden z kľúčových termínov v kognitívno-lingvistickom prístupe (jeho bližšia špecifikácia by umožňovala postihnúť možné paralely a diferencie v jeho chápaní). Hoci nejde o samotnú tému habilitačnej práce, konkretizácia tohto pojmu by v diskusii mohla byť zaujímavá vzhľadom na deklarovaný fakt, že práca predstavuje teoreticko-metodologické východiská takto tematicky orientovanej perspektívnej monografie autora.

Práca je členená do dvoch centrálnych kapitol, tie sú ďalej štruktúrované do ďalších podkapitol. Jadrom prvej časti habilitácie je výklad poňatí pojmu „diskurz“ v lingvistických a sociálnych disciplínach, ale aj v samotnom diele M. Foucaulta vzhľadom na fakt, že pojem diskurzu v jeho prácach prechádza istými vývinovými štádiami, upresneniami, dotvoreniami. Ide teda o akési metodologické upratovanie, ktorého cieľom nie je definícia a podrobná analýza všetkých konceptov a interpretačných aplikácií spojených s analýzou diskurzu, ale načrtnutie hlavných explanačných línií potenciálne využiteľných v práci autora habilitácie.

Poukazujúc na celkom prirodzenú alianciu prístupov z proveniencie lingvistických a sociálnych vied, ktorá sa minimálne od čias komunikačno-pragmatického obratu premieta do akcentovania inter- či transdisciplinárnosti výskumov, autor zároveň poukazuje na diferenciačné tendencie výkladu tohto pojmu v lingvistických a sociálnych vedách, ktoré možno – vzhľadom na ciele, ku ktorým tieto vedy smerujú – považovať za úplne prirodzené. Odlišné teoreticko-metodologické pozície lingvistických a sociálnych vied však automaticky neznamenajú nemožnosť poukázať na zjednodušené či nepresné chápania pojmu diskurz v týchto dvoch vedeckých paradigmách (samozrejme, zohľadňujúc heterogenitu a metodologickú pluralitu jestvujúcu tak v lingvistických, ako aj sociálnych vedách).

Pokiaľ ide o lingvistickú líniu výskumu, tu len pripomeňme, že termín diskurzívna analýza sa objavil už v prácach amerického štrukturalistu Zelliga Harrisa. Vo svojej práci *Methods in Structural Linguistics* (1951) a eponymnom článku z roku 1952 rozlíšil diskurzívnu analýzu ako metódu založenú na lingvistickej deskripcii a diskurzívnu analýzu ako prístup, ktorý sa venuje vzťahu medzi jazykovým a nejazykovým správaním, medzi „kultúrou“ a „jazykom“. Už v Harrisovom diele teda nájdeme odlíšenie diskurzu ako použitia jazyka a diskurzu ako sociálnej praxe, známe z neskoršej kritickej diskurzívnej analýzy. Takisto je nevyhnutné

pripomenúť, že úsilie o prekonanie protikladu deskriptívnych a interpretačných pozícií smerujúceho od opisu a interpretácie sociálnych nerovností k angažovanému príklonu k možnostiam pozitívnej sociálnej zmeny našlo svoj zástoj aj v lingvistickej sfére, hoci sa o tom v slovenskom kontexte až tak nahlas nediskutuje. Máme napríklad na mysli etablovanie tzv. kritickej lingvistiky či sociálnej semiotiky v anglosaskom prostredí, najmä v prácach Roberta Hodgea a Gunthera Kressa.

Po krátkom načrtnutí východísk lingvistických prístupov sa autor koncentruje na výklad foucaultovského poňatia diskurzu. Dichotómia jazykového (podľa akých pravidiel je výpoveď tvorená, ako bolo niečo povedané) a diskurzívneho (ako sa stalo, že sa na tomto mieste objavila práve táto výpoveď, teda prečo niečo mohlo byť vyslovené) postulovaná u M. Foucaulta je podľa môjho názoru zo súčasného lingvistického pohľadu viac-menej umelým rozlíšením, porov. napr. najnovšie výskumy v oblasti tzv. sociálnej kognitívnej lingvistiky či interakčnej sociolingvistiky, v ktorých sa výskumná pozornosť sústreďuje najmä na „špecifický socio-kultúrny kontext, v ktorom sa diskurzy vynárajú“ (porov. Romano – Porto, 2016, s. 22).

Foucaultovské odmietnutie záujmu o vetu a presunutie tohto záujmu o tzv. výpoveď (len pripomeňme že termín „výpoveď“ patrí do základného terminologického rezervoára Foucaultovej archeológie, výpoveď sa nepozicionuje k opozícii k vete, ako to poznáme z lingvistických prác), teda o niečo „viac“, možno v kontexte jeho uvažovania tiež chápať ako produkt historických podmienok možností, ako hovoriť o veciach, v tomto prípade v kontexte dominantnej štrukturalisticko-generatívnej paradigmy (ak si uvedomíme časový kontext, koniec šesťdesiatych a začiatok sedemdesiatych rokov, keď vyšli kľúčové Foucaultove práce ako *Slová a veci*, *Archeológia vedenia* či *Rád diskurzu*, predstavuje v lingvistike obdobie výrazných metodologických pohybov). V samotnej lingvistike však došlo k istému „epistemickému zlomu“ – napr. v rámci kognitívnej sémantiky bolo štrukturalistické dedičstvo izolovania sémantiky vo vnútri jazyka nahradené kontextualizovaným prístupom, v ktorom je na sémantiku prirodzeného jazyka nahliadané prizmou rôznych typov kontextov, vrátane širšieho kultúrneho, spoločenského a historického pozadia. Možno teda konštatovať, že foucaultovské „viac“ (viac ako len používanie znakov na označenie vecí) patrí aj rámci lingvistických bádání programovo medzi objekty, ktoré treba odkryť a opísať.

V tejto súvislosti tiež vzniká otázka, ako autor vníma niektoré náhľady M. Foucaulta v otázkach konkretizácie vzťahu medzi pojmami diskurz – text – jazyk/reč. Napríklad vo svojej abstraktnej analýze podmienok vypovedania M. Foucault konštatuje, že vypovedanie je popri diskurzívnom princípe organizované aj ďalšími princípmi: logickým (pojmová súdržnosť), lingvistickým (jazyková správnosť) a psychologickým (vedomie jednotlivca). Redukcionizmus lingvistického na gramatickú správnosť mi rovnako pripadá ako dedičstvo generatívnych prístupov.

Na s. 20 tiež autor konštatuje, že „diskurz by mal byť definovaný ako širší pojem než diskurzívne formácie“ a „diskurzívne formácie je najlepšie ponímať ako diskurzy špeciálneho druhu“. Tu len možno podotknúť, že takto postulovaný vzťah sa týka len diskurzu v najširšom význame. Ak diskurz chápeme vo význame 3, teda ako skupinu výpovedí, ktoré patria k jednému systému formácie, potom je vzťah medzi diskurzom a diskurzívnou formáciou opačný. Sám M. Foucault píše: „Diskursem nazveme celek výpovedí, ktoré spadajú do tej istej diskursívnej formácie... Tvorí jej omezený počet výpovedí, pro ktoré je možno definovať súbor

podmienek existence...“. Nazdávam sa, že vymedzenie vzťahu medzi termínmi diskurz a diskurzívna formácia je závislé od toho, s ktorým významom pojmu diskurz pracujeme.

Pokiaľ ide o vzťah medzi subjektom a diskurzom, autor v habilitácii pripomína, že podľa M. Foucaulta je pozícia subjektu (autora) iba funkciou diskurzu, subjektivita sa vytvára ako pozícia v diskurze. V súvislosti s týmto vylúčením subjektu by bolo možné položiť otázku, ako vnímať hegemoniálnu pozíciu vybraných diskurzívnych subjektov (či už individuálneho, alebo inštitucionálneho subjektu), ktoré majú vo vzťahu k diskurzu a jeho pravidlám istú formotvornú „moc“. Je to vždy diskurz samotný, čo vytvára hegemoniálnu pozíciu, do ktorej sa potom následne dosadzuje konkrétny subjekt? Alebo inak, nemožno v histórii diskurzívnych formácií za istých okolností identifikovať „ustanovovateľov“ nového diskurzívneho rádu, ktorý, metaforicky povedané, ako sestry Tatinové, prevrátia podmienky, za ktorých bude niečo v danom epistemologickom poli figurovať ako objekt, ako súčasť vážne braného diskurzu?

Podľa M. Foucaulta zmena nikdy nepredpokladá nové idey, inú mentalitu, predpokladá len zmenu v určitej praktike (autor tu metaforicky uvažuje o subverzívnych či disruptívnych praktikách, ktorých cieľom nie je popretie absolútne diskurzu, ale jeho modifikácia či transformácia). Preto foucaultovská archeológia nepodnecuje k pátraniu po nejakom začiatku, nespája analýzu s nejakým „výkopom“ či „geologickou sondou“. Od čoho však závisí subverzívny či disruptívny potenciál subjektov? Inak povedané (v kontexte autorovej témy), ktoré subjekty majú potenciál formovať, modifikovať, prípadne transformovať kulinársky diskurz? Možno súhlasiť s autorom, že napr. diskurzívny rámec zdravia je pre všetky subjekty výpovede rovnaký, ktoré subjekty však majú prednostné právo označovať rôzne entity za zdravé a nezdravé a takto modifikovať, transformovať samotný diskurzívny rámec? Ako inšpiratívny sa mi v tomto smere javí napríklad Bourdieouv koncept „kultúrneho“ kapitálu využívaného ako nástroj kultúrnej a sociálnej exklúzie.

Ak M. Foucaulta antihermeneutické gesto priviedlo k tomu, že sa pri vymedzení diskurzu takpovediac vzdáva subjektu, štrukturalistický zápal ho vedie k tomu, že sa vzdáva „vecí“. Toto vzdávanie sa vecí je metodologickým gestom: vo Foucaultovej archeológii sa nepopiera existencia referenta, ale stanovuje sa jej programové zameranie: skúmať a postulovať súbor pravidiel, ktoré veciam dovoľujú, aby sa formovali ako objekty diskurzu. Toto vymedzenie autor habilitácie ilustruje na mnohých zaujímavých a explikatívnych príkladoch v rámci diskurzu jedla. Autor s súlade s Foucaultom konštatuje, že „diskurzy konštituuju jedlo už vo vzťahu k samotnému ľudskému vnímaniu“. Otázku však možno otočiť, môžu sa diskurzívne utvárať pozície objektov diskurzu bez ľudského vnímania, teda bez prítomnosti subjektu (ide tu o ozvenu pierceovského postulátu, že podstatnou podmienkou konštituovania znaku je existencia niekoho, kto si takýto vzťah uvedomuje)?

V piatej podkapitole sa autor venuje problematike dispozitívu, teda heterogénneho súboru, ktorý zahŕňa diskurzy, inštitúcie, architektúru, nariaďujúce rozhodnutia, zákony, administratívne opatrenia, vedecké výpovede, filozofické, morálne alebo filantropické teorémy, v krátkosti: všetko vypovedané, rovnako ako všetko nevypovedané. Tu celkom prirodzene vzniká otázka vzťahu medzi diskurzívnymi a nediskurzívnymi formáciami. Podľa M. Foucaulta je to vždy diskurz, resp. diskurzívne formácie, ktoré vytvárajú pravidlá svojej vlastnej mutácie (s. 51). Podľa M. Foucaulta platí, že regularita výpovedí je určená samotnou diskurzívnou formáciou. Pri podmienkach určujúcich, ktoré výpovede sa v stanovenej dobe môžu vyskytovať ako súčasť vážne braného diskurzu, však hrajú rolu i nediskurzívne fenomény ako inštitúcie,

politické udalosti, praktiky či ekonomické procesy. V tejto súvislosti možno spomenúť kritiku H. Dreyfusa a P. Rabinowa, ktorí hovoria o „ilúzii autonómneho diskurzu“, o ilúzii zámeru vyabstrahovať čisté diskurzívne regularity. Presvedčenie o prioritě diskurzívnych formácií pred nediskurzívnymi praktikami považujú Dreyfus a Rabinow za „jeden z najzávažnejších, ale najmenej rozvinutých postulátov archeológie“. Ako by autor reagoval na kritiku spomínaných autorov?

Posledná podkapitola prvej kapitoly sa venuje problematike interdiskurzivity, autor tento problém ilustruje mnohými výstižnými prípadmi z oblasti mediálnych štúdií, politických a kultúrnych praktík či kulinárskych diskurzov. V súvislosti s mikroanalýzou protikladu *domáce* vs. *exotické* by pre autora perspektívne mohla byť inšpiratívna teória kultúrnej apropiácie, keďže jeden z príkladov jej aplikácie sa týka práve kulinárskeho diskurzu (porov. Eddy, 2019).

V druhej kapitole sa autor zaoberá metodikou foucaultovskej analýzy diskurzu. V prvej podkapitole autor reflektuje výhrady spájané s touto metódou z dôvodov jej metodologickej „neodurčenosti“, argumentujúc samotnou povahou skúmaného objektu – diskurzu v jeho premenlivosti, nespojitosti, rekurentnosti. Následne sa zamýšľa nad možnosťami aplikácie foucaultovskej metódy na diskurzy v médiách, a to z hľadiska konceptov tzv. diskurzívnej unifikácie verzus positioningu. Následne sa pokúša deklarované východiská svojho prístupu transformovať do opisu analytickej procedúry aplikovateľnej pri perspektívnej praktickej analýze. Pri hľadaní vhodného analytického nástroja odkazuje na metodologické prístupy v rámci kvalitatívnych výskumov. Jedným z nich je tzv. zakotvená teória, ktorá je založená na induktívnom skúmaní materiálu s postupným „vyhmatávaním“ pravidelností, identifikujúc ich prieniky a odlišnosti; lingvisticky orientovaný prístup Geeho, založený na špecifikovaní siedmich oblastí budovaných prostredníctvom jazyka, na ktoré sa má sústrediť bádateľova pozornosť; Parkerova teória kritérií na rozpoznanie diskurzov; Willingovej modifikácia Parkerovho teoretického konceptu a Grahamovej koncepcia diskurzívnej analýzy. Autor k týmto častiam nepripája mikroanalýzy kulinárskeho diskurzu načrtávajúce budúce podoby využitia predstavených teórií, deklaruje však svoju metodologickú pozíciu v zmysle citlivej voľby vhodného metodologického nástroja pri analýze konkrétneho diskurzu.

Problém neohraničenosti diskurzu ako metodologického limitu sa predstavuje v štvrtej podkapitole, kde sa autor teoreticky vyrovnáva s problematikou selekcie materiálu pri analýze. Dotýka sa tu jednak otázok nevyhnutnej redukcie materiálu a otázkam reprezentatívnosti výskumnej vzorky. Po ujasnení si prístupu k selekcii materiálu sa autor následne venuje problému stanovenia jednotky analýzy. V tomto bode opúšťa tradičnú štrukturalistickú predstavu stabilnej jednotky vymedzenej na istej rovine abstrakcie a prikláňa sa k barthesovskej metóde založenej na tzv. lexiách (významových „úlomkoch“) vyjavujúcich sa ako dôsledok akého interpretačného zemetrasenia. Samozrejme, autor si uvedomuje aj riziko možnej dezinterpretácie takýchto fragmentov, preto pripomína nutnosť neustáleho kontextového ukotvovania významových jednotiek.

Pri posudzovaní možností a limitov kvalitatívnych a kvantitatívnych metód výskumu by bolo možné položiť otázku možného prepojenia kvantitatívneho a kvalitatívneho výskumu a využitie kvantitatívnych metód ako elementárneho deskriptívneho východiska kvalitatívnej explanácie. Prepojenie kvantitatívnych a kvalitatívnych metód možno totiž pozorovať aj v kontexte diskurzívnych štúdií, napr. možno spomenúť tzv. *Multi-level Discourse Prominence*

Analysis (porov. napr. Fidler – Cvrček, 2018) či rôzne kvantitatívne metódy zamerané na analýzu sociálnych dát (napr. metódu tzv. normalizovanej sociálnej dištancie využívanú v prácach J. Šlerku). Ako konštatuje L. Manovich (2011), práve počítačové nástroje umožňujú bádateľovi sledovať „exaktnú trajektóriu miliárd kultúrnych výrazov, skúseností, praktík, textov a asociácií“. Kladiem to ako všeobecnú otázku smerujúcu k možnostiam analýzy mediálnych diskurzov, jej bezprostredným podnetom bolo konštatovanie autora, že „pokusy o reprezentatívnosť... by dozaista viedli k zväčšovaniu vzorky na úkor jej analyzovateľnosti“ (s. 82). Podľa L. Manovicha (ibid.) však možnosti otvorené počítačnými nástrojmi umožňujú, že sa nemusíme viac rozhodovať medzi rozsahom dát a „hlĺbkou“ dát.

Záver

Prínosom habilitácie ako celku je dôkladná a detailná interpretácia transformácií diskurzu, ktorými tento pojem nutne prechádzal a prechádza. Je známe, že M. Foucault nemal rád interpretáciu v tradičnom zmysle slova, pretože interpretovať pre neho znamená reagovať na nedostatok vypovedania. To, ako M. Bočák číta M. Foucaulta, nie je nevyhnutné vnímať ako interpretáciu, ale ako akési napojenia sa na foucaultovské výklady metódou parafrázy, pri ktorej nestačí, ak pôvodné posolstvo zopakujeme, ale treba ho upraviť, rozviesť, exemplifikovať, zdôrazniť jeho základné body. Autor habilitácie číta M. Foucaulta, napája sa naňho a na nadväzujúcich autorov a snaží sa z toho vyťažiť čo najviac na perspektívnu analýzu „diskurzov chuti“, z ktorých nám ponúka malé pravidelné ochutnávky v podobe pravidelných amplifikácií základných pojmov a konceptov, čím dáva Foucaultovej teórii diskurzu novú intenzitu a smer.

Z hľadiska požiadaviek na obsahovú, jazykovú a formálnu stránku predložená práca spĺňa všetky parametre kvalitného odborného textu. Autor v nej preukázal dobrú orientáciu v domácich i zahraničných teoretických prácach venujúcich problematike analýzy diskurzu a schopnosť viesť kriticky reflexívny, metodologicky presný a analyticky prínosný dialóg, čím splnil základné požiadavky kladené na habilitačné práce v oblasti filológie.

Preto odporúčam prijať prácu ako základ na habilitačné konanie a po úspešnej obhajobe udeliť Mgr. Michalovi Bočákovi, PhD., vedecko-pedagogickú hodnosť docenta v odbore habilitačného konania a inauguračného konania všeobecná jazykoveda.

Prešov 13. 7. 2020

doc. Mgr. Martina Ivanová, PhD.